

НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ (М.Я.РУДИНСЬКИЙ).

Прийняте в червні 1989 р. рішення про остаточну реабілітацію репресованого в 30-ті роки Михайла Яковича Рудинського, спиралося на відповідні законодавчі акти та правові норми. При цьому робився і аналіз слідчої справи М.Я.Рудинського, надуманість якої ще задовго до офіційного визнання переконливо довів своїм життям та діяльністю сам Михайло Якович.

Народився М.Я.Рудинський 14 жовтня 1887 р. в сім'ї земського лікаря тихого повітового містечка Охтирка на Сумщині. Залишки його старовинних веж і величні собори, козацькі назви вулиць і куточків, розповіді про відважних козацьких отаманів з раннього дитинства зародили в душі М.Я.Рудинського любов до минувшини краю, прагнення прочитати її маловідомі сторінки. Ще навчаючись в Охтирській гімназії, він взяв участь в обстеженні стародавніх пам'яток в районі живописної Ворскли, відкрив рахунок власним науковим відкриттям.

Одночасно, все глибше пізнавав він душу українського народу, проймався щирою повагою до його історії і культури. «Літні місяці в селі і мої екскурсії (спочатку ботанічні, потім археологічні), - згадував він, - ще більше прив'язали мене до українського села»¹. Зрештою, усвідомлення свого нерозривного зв'язку з долею українського народу, відчуття його приниженості за часів царизму привело М.Я.Рудинського в коло революційної молоді. Він бере участь у розповсюдженні забороненої літератури, використовує для цього свої ботанічні та археологічні подорожі².

Не поривав зв'язків М.Я.Рудинський з революційними колами і продовжуючи освіту в Петербурзькому історико-філологічному інституті, до якого вступив у 1905 р. В роки бурхливих подій першої російської буржуазно-демократичної революції «мої симпатії, - писав він, - належали соціалістам-революціонерам... цьому сприяла романтика тероризму і героїчне минуле партії». Безперечно, на політичну орієнтацію юнака не могло не вплинути і соціальне середовище, в якому він виховувався в Охтирці - «дрібному провінційному містечку в оточенні сільського типу передмість і хуторів».

Ставши близькими і рідними, вони постійно притягували М.Я.Рудинського до себе, до рідної України, розлуку з якою, звичайно, не могло замінити навіть спілкування зі співвітчизниками в Українському клубі в Петербурзі. Не випадково, Михайло Якович писав, що «національно усвідомив себе в 1906 році, на роботі в бібліотеці, відділенні Академії наук, в Російському Бібліотечному товаристві». Отже, зовсім не випадковим було його повернення в 1907 р. на Україну. Цього року він переводиться на історико-філологічний факультет Харківського університету. Одночасно з навчанням продовжує захоплюватись археологією, пише і друкує свої перші вірші.

Після закінчення університету М.Я.Рудинський в 1910-1912 рр. працює викладачем Путивльської жіночої гімназії, а згодом - Київського (1912-1915) і Петербурзького (1915-1917) комерційних училищ. І кожного літа виїздить на археологічні розкопки, досліджує пам'ятки на берегах Десни і Сейму, Псла і Ворскли, Тетерева і Фінської затоки.

Сповнений, перш за все, новими творчими планами зустрів М.Я.Рудинський людневу буржуазно-демократичну революцію 1917 р. Поклавши край царизму, вона, здавалось, відкрила широкі можливості для їх реалізації на українському національному ґрунті. Вже у квітні - Михайло Якович в рідній Охтирці, працює у місцевій організації українських соціалістів-революціонерів - згадалися політичні симпатії юності. Та випуском кількох номерів газети цієї організації, здається, і обмежилась участь М.Я.Рудинського в її роботі. Вже в кінці травня він приймає пропозицію Полтавського губернського земства і виїздить читати лекції з історії України на курсах учителів у Лохвиці, Зінькові, а в серпні переїздить до Полтави. Тут на учительському з'їзді його обирають головою педагогічного бюро губернського земства, головним завданням якого стає відродження української національної школи. Поринувши з головою в роботу по організації українських шкіл, комплектуванню їх кваліфікованими кадрами, М.Я.Рудинський особливу увагу приділяє налагодженню видавництва українською мовою підручників та посібників, творів передових українських письменників, редагуванню журналу «Нова школа». Багато часу віддає він організації педагогічного музею.

Закоханий в історію, М.Я.Рудинський швидко зійшовся з передовою полтавською інтелігенцією - В.Щепотьєвим, В.Падалкою, Г.Коваленком, В.Щербаківським та ін., зусиллями яких в середині 1917 р. у Полтаві був організований Комітет охорони пам'яток. Незважаючи на відсутність підтримки з боку державних установ, Комітет в 1917-1918 рр. відіграв важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини. На його основі в кінці 1918 р. було утворене Наукове товариство охорони і дослідження пам'ятників старовини і мистецтва на Полтавщині. Вченим секретарем Товариства став М.Я.Рудинський.

Після відновлення в січні 1919 р. на Полтавщині Радянської влади Товариство виступило з ініціативою утворення губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, делегувало М.Я.Рудинського до складу Комітету. За короткий час М.Я.Рудинський разом з іншими співробітниками Комітету зумів налагодити облік і охорону пам'яток в покинутих поміщицьких маєтках, взяв участь у ревізії банківських сейфів, вилучивши цінні історико-культурні речі до музеїв: Рятуючи пам'ятки, в складі виїзної комісії Комітету він неодноразово відбував у найвіддаленіші райони губернії. Таким чином, були вивезені родинний архів, картини, гравюри, мініатюри з маєтку Кочубея в Диканьці, витончені художні вироби з фарфору і бронзи - з маєтку Іловайського в Абазівці, цінна колекція князя Рєпіна з Яготина та ін., що склали основу експозицій відкритого 27 квітня 1919 р. Полтавського художнього музею. Цілком закономірно, що його першим директором було призначено М.Я.Рудинського.

Не залишає Михайло Якович і педагогічної діяльності. Він працює викладачем колишньої гімназії Полтавського повітового земства. Як і раніше, багато часу віддає видавничій справі - цього разу у видавництві Полтавської спілки споживчих товариств.

Відійшовши від політичної діяльності, М.Я.Рудинський, разом з тим, не міг залишитись байдужим до утисків української культури у період денікінської окупації Полтави ("Тут вам не Малоросія, тут єдина і неділимá Росія"). Щоб врятувати від закриття українські школи та гімназії, М.Я.Рудинський спільно з іншими подвижниками національної культури створює спеціальний фонд підтримки навчальних закладів з допомогою кооперативів Полтавщини та кооперативного об'єднання «Українська культура». Як голова педагогічної ради жіночої гімназії, очолює також бюро Всеполтавської учительської спілки, яка об'єднала вчителів українських шкіл. Відповіддю на реакційну політику денікінців стала його участь разом з В.Щепотьєвим та Г.Ротмістровим у видавництві газети «Рідне слово».

Ні газета, ні кооперативні об'єднання та учительська спілка не мали якихось чітких політичних позицій - співробітничали з усіма прихильниками розвитку національної культури, часом, і націоналістичної орієнтації. Власне, останнє і послужило причиною арешту М.Я.Рудинського. В грудні

1920 р., ледве закінчивши оформлення експозицій Центрального пролетарського музею Полтавщини, він був затриманий органами надзвичайної комісії. Були заарештовані і його рідні сестри - Євгенія і Марія, які працювали в гімназії імені І.П.Котляревського. Близько трьох місяців - у Полтаві, а потім у Харкові - тривало слідство. Однак, доказів контрреволюційної діяльності Рудинських знайдено не було і їх звільнили. Щоправда, на початку листопада 1921 р. Рудинських заарештували знову. Та цього разу на їх захист виступив вже тяжко хворий В.Г.Короленко. Він звернувся до першого секретаря губкому КП/б/У Я.Н.Дробніса з заступництвом за подвижників української культури і домогся їх звільнення.

Михайло Якович повертається до роботи в музеї, восени 1922 р. стає завідувачим його археологічним відділом, а в кінці цього ж року обирається директором.

Одночасно М.Я.Рудинський призначається уповноваженим Укрголовполітосвіти НКО України по охороні позамузейних пам'яток на території Полтавщини. Виконуючи це відповідальне громадське доручення, він разом з К.Мощенком увійшов до губернської комісії по вилученню церковних цінностей, домогся передачі до музею цілого ряду культових речей високої історико-культурної ваги. Завдяки його піклуванню, в травні 1923 р. Полтавський губвиконком затвердив список 20 історико-культурних пам'яток м.Полтави, що брались під охорону держави. На його прохання Лубенський окрвиконком вжив заходів по охороні Мгарського монастиря, Троїцької і Вознесенської церков у Снітині і т.п.⁸

Плідно працював Михайло Якович і в Науковому товаристві. Залишаючись його вченим секретарем, він неодноразово виступав на прилюдних зборах Товариства з доповідями про результати досліджень археологічних пам'яток, основні шляхи організації їх охорони, тощо. Викликаючи жвавий інтерес у громадськості Полтави, вони, безперечно, сприяли зростанню авторитету Товариства, яке у 1924 р. було зараховано до числа наукових установ при Всеукраїнській Академії Наук.⁹

На жаль, цього року М.Я.Рудинський змушений був залишити Полтаву. На початку березня 1924 р. за розпорядженням голови Полтавського губвиконкому О.К.Сербиченка секретаріат виконкому звернувся до завідувачого губвідділом освіти з листом, в якому пропонував висловити міркування «відносно фільтрації і звільнення ряду співробітників» музею, включаючи його завідувачого. Разом з листом надсилались матеріали ДПУ на М.Я.Рудинського, якими останній характеризувався як «автокефаліст», «прихильник українського руху», підпільного «політгруповання соціал-демократів і соціалістів-революціонерів», та як людина, що «безперечно негативно ставиться до Радянської влади».

Результатом отриманої інформації стала перевірка музею в травні 1924 р. інспектором художнього відділу губвно. В акті обстеження визнавалось, що М.Я.Рудинський - «великий науковий працівник, висококваліфікований фахівець-археолог». Вказувалось також, що «найкращим відділом музею є відділ археологічний, яким завідує сам Рудинський». Водночас, в ході перевірки з'ясувалось, що основним завданням наукових співробітників музею М.Я.Рудинський вважає наукову роботу, а для проведення культосвітньої та екскурсійної, «на думку Рудинського, необхідно створити спеціальні кадри працівників». Цього виявилось цілком досить для записаного в акті висновку: оскільки, «музей під керівництвом Рудинського не лише не відповідає вимогам революційної освіти, а прикриваючись "науковістю" своєї роботи, саботує ці вимоги», директора музею необхідно зняти з посади.

Саме таке рішення прийняла на початку жовтня 1924 р. Губернська комісія по чистці радянських установ. М.Я.Рудинського, вказувалось у ньому, «зняти як антипролетарський елемент, який двічі перебував під слідством». Коли ж Михайло Якович спробував опротестувати рішення губкомісії, остання лише доповнила свій вирок: «зняти з роботи як такого, що не виконав ті завдання, які були поставлені Радвладюю пролетмузею»¹⁰.

Відавши стільки сил організації музею, М.Я.Рудинський болісно переживав розлуку з ним. На щастя, прийшли на допомогу друзі у Києві, які запропонували йому очолити відділ шиття і тканин Лаврського музею. Одночасно він стає позаштатним співробітником кабінету антропології ім.Ф.Вовка - вченого, чії лекції, прослухані в роки навчання в Петербурзі, залишили незгладний слід в душі Михайла Яковича.¹¹

відділ
археолог

Восени 1924 р. (2 жовтня) М.Я.Рудинський увійшов також до складу Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, а 5 лютого 1925 р. на пленумі Комітету був затверджений вченим секретарем його президії¹².

Роки роботи в Комітеті (а М.Я.Рудинській залишався його секретарем до початку 1929 р.) - особливий період в житті вченого. Досить сказати, що в справах організації досліджень та охорони пам'яток України йому доводилося спілкуватися з провідними діячами української науки та культури: М.О.Макаренком і О.Ф.Федоровським, О.П.Новицьким, А.Ю.Кримським, В.Г.Кричевським і К.О.Лазаревським, С.А.Таранушенком і Д.І.Яворницьким, багатьма іншими. Та навіть поряд з ними зірка М.Я.Рудинського-дослідника і організатора аж ніяк не потьманіла. У нього вистачало часу на все: на формування складу ВУАКу і розширення мережі його кореспондентів на місцях, листування з органами влади і краєзнавчими та пам'яткоохоронними осередками, видачу відкритих листів на археологічні розкопки і конкретні заходи по охороні пам'яток¹³. Саме по доповіді М.Я.Рудинського 31 січня 1927 р. Управління наукою НКР УРСР прийняло рішення про створення при ВУАКу комісії по дослідженню території Дніпрельстану¹⁴. За його ініціативою і при безпосередній участі було засновано інформаційне видання «Короткі відомості ВУАК». Згадуючи про завантаженість організаційною роботою в справах ВУАКу, М.Я.Рудинський писав, що в цьому плані «був справжнім мучеником Комітету».

Разом з тим, робота в Комітеті розкривала перед М.Я.Рудинським і нові горизонти археологічних досліджень, які він продовжує, незважаючи ні на дефіцит часу, ні на тяжку операцію у квітні 1926 р. При цьому, Михайло Якович не обмежується польовими розвідками та розкопками. В 1926 р. він працює у відділі археології Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, в 1927 р. стає дійсним членом кафедри антропології і географії при Харківському інституті народної освіти, а після її реорганізації в 1930 р. в Український інститут матеріальної культури - до 1932 р. залишається його професором.

Однак, найбільше задоволення приносила М.Я.Рудинському робота в Кабінеті антропології, на якій він зосереджується з 1929 р., вийшовши навіть задля цього із штатних співробітників ВУАКу. Втім, то були не кращі часи для чисто наукових студій. Вже в кінці 20-х років сталінська теза про загострення класової боротьби знаходить прихильників і серед деяких пристосуванців з археології - розпочинається боротьба з «буржуазними пережитками» в цій галузі наукових знань, яка часто зводилась до прямого шельмування раніше визнаних авторитетів. Вихований на традиціях французької школи археології, М.Я.Рудинський, зрозуміло, не міг відразу сприйняти заклики державних і партійних функціонерів до негайного «переозброєння» на основі «марксо-ленінської» методології. Тому він попадає до «чорного списку» прихильників «старої буржуазної науки».

Не були відрадними і особисті обставини. Як писав М.Я.Рудинський, «громом серед ясного неба» став для нього арешт сестри у справі «Спілки Визволення України». В кінці 1929 р. - на початку 1930 р. тяжка хвороба прикувала вченого на кілька місяців до ліжка, а в червні-липні змусила виїхати на лікування. Травень-вересень 1931 р., січень-лютий, червень-липень 1932 р., кінець 1932 - квітень 1933 р., червень-липень 1933 р. також пішли на лікування і видужування після двох складних операцій¹⁵.

Тим більше вражає масштабність і наукова значимість зроблених в кінці 20-х на початку 30-х років М.Я.Рудинським досліджень пізньопалеолітичних стоянок на Чернігівщині і на Середньому Дністрі, мезолітичних і неолітичних пам'яток по Десні, поселень Трипільської культури. Їх результати широко опублікувались в чотирьох випусках заснованого вченим щорічника Кабінету «Антропологія» і не втратили свого наукового значення навіть сьогодні¹⁶.

Вагомі відкриття, зроблені вченим, вже на початку 30-х років отримали високу оцінку як з боку вітчизняних, так і зарубіжних археологів. Учасники II Міжнародної конференції по дослідженню людських відносин, відвідавши у вересні 1932 р. організовану М.Я.Рудинським у Києві виставку палеолітичних знахідок, були, без перебільшення, вражені її експонатами. Тому, коли у 1933 р. розпочалась робота по організації Інституту історії матеріальної культури, М.Я.Рудинському доручають очолити в ньому сектор докласового суспільства.

Постать М.Я.Рудинського була надто помітною на культурно-науковій ниві України, привертала до себе увагу, однак, не лише тих, хто прагнув виростити на ній щедрий врожай національних талантів. В

березні 1934 р., звинувачений в контрреволюційній діяльності, Михайло Якович був заарештований органами Київського управління ДПУ. Слідчий, який вів «справу» Рудинського, був далеким від археології, тому, здається, погодився з відповіддю Михайла Яковича на поставлене йому запитання щодо контрреволюції в його науковій діяльності: «Розглядаючи цю частину моєї роботи (польові дослідження, розкопки і збір наукових матеріалів) я, - писав М.Я.Рудинський, - не знаходжу в ній нічого, що говорило б проти мене. Цією стороною своєї діяльності я з усією переконливістю довів, якого розмаху набуває наука в Радянському Союзі і які можливості для неї ми маємо на Україні». Після цього вимушене зізнання М.Я.Рудинського про те, що «залишаючись на старих (методологічних) позиціях і при старих навичках, я належав тим самим до антирадянських елементів» і справедливість на цих підставах звинувачення його в «саботуванні новобудови на місці зруйнованої археології» та «в протягуванні буржуазної пропаганди» виглядало правдоподібним хіба що в частині «зруйнованої археології». Зруйнованої, однак, аж ніяк не зусиллям М.Я.Рудинського.

Не зміг отримати слідчий і підтвердження в свідченнях М.Я.Рудинського «націоналістичного спрямування в роботі ВУАКу», «Я не знаю і не знав, - відповідав той, - про ті приховані пружини, які могли впливати на роботу ВУАКу в націоналістичному напрямку». Подібною була відповідь і на спроби слідчого знайти «елементи контрреволюції у формуванні М.Я.Рудинським мережі кореспондентів Комітету. »З повною впевненістю, - говорив Михайло Якович, - можу стверджувати, що при мені, за час мого секретарства якогось відбору та підбору не було».

Аналіз матеріалів про діяльність ВУАКу переконує в щирості свідчень М.Я.Рудинського під час слідства. В цьому переконує і його відповідь на поставлене слідчим питання про відношення до подій, пов'язаних зі смертю відомого українського мистецтвознавця Д.М.Щербаківського. В 1927 р., не витримавши утисків з боку адміністрації Історичного музею, Д.М.Щербаківський покінчив життя самогубством. Це послужило приводом до листа наукової громадськості Києва в редакцію «Пролетарської правди», в якому вказувалось на неприпустимість некомпетентного втручання адміністративних органів в діяльність наукових установ. На той час М.Я.Рудинського не було в Києві, листа він не підписував, однак, щиро говорить про те, що: «... було б низістю стверджувати, ніби я не розділив би загального настрою. Безперечно, розділив би і, мабуть, підписався б під тим документом, який підписали десятки мені подібних... Я не можу заперечувати, що я був зі Щербаківським. Однак я ніколи не визнаю, що я робив з ним контрреволюцію».

Проаналізувавши свій життєвий шлях, відверто вказавши на свої симпатії до партії есерів в молодості, про нелегкі пошуки істини в національному питанні, М.Я.Рудинський у власноручних свідченнях від 31 березня 1934 р. підсумував: «Ви бачите, - відзначив він, - який невеликий елемент протистояння Радянській владі на протязі усіх років моєї роботи. Я знаю, що в глибині - це і не є контрреволюція як така, як свідомий опір, спрямований на шкоду нашому будівництву. Мені здається, що, в крайньому випадку, в галузі моєї спеціальності дещо зробив і я (хоча б в нових методах дослідницької роботи в полі та публікації її результатів, не кажучи про учнів, які будуть працювати по-новому). Я думаю, що націоналістичних прагнень у мене давно немає, націоналістично ж спрямованої проти Радянської влади діяльності і тим паче».

Слідство, однак, прийшло до іншого висновку: «Рудинський Михайло Якович на протязі багатьох років проводив контрреволюційну роботу і належав до різних контрреволюційних груп», а тому соціально небезпечний для існуючого ладу. В звинувачувальному висновку, датованому 2 квітня 1934 р., наводились і «докази» контрреволюційної діяльності вченого, почерпнуті з свідчень раніше заарештованих науковців і музейних працівників: участь М.Я.Рудинського у підготовці путівника по Києву, в дослідженні Кам'яничини спільно з місцевим науковим товариством, причетності до СВУ; відгалуженням якої, за нічим не підтвердженими агентурними даними органів ДПУ, був ВУАК. Контрреволюційною під пером слідчого стала також діяльність М.Я.Рудинського в «Просвіті», Спілці споживчих товариств та Учительській спілці в Полтаві. Головне ж, що на думку слідчого «розкривало» справжнє обличчя М.Я.Рудинського - його широкі зв'язки з українською інтелігенцією, яка, як з'ясувалось на початку 30-х років, за невеликим виключенням, була схильна до націоналізму і контррево-

люції. Особлива нарада при Колегії ДПУ України засудила М.Я.Рудинського 2 квітня 1934 р. по ст.54-П КК України до трьох років заслання за межі України в північні райони СРСР¹⁷.

Розлука з Україною тривала, однак, майже десять років. Лише після звільнення території республіки від німецько-фашистських окупантів Михайло Якович зміг повернутися на рідну землю до своєї улюбленої справи. В повоєнні роки він очолював відділ первісної археології, був вченим секретарем інституту археології АН України. Під його керівництвом працювали експедиції по дослідженню археологічних пам'яток в Дніпровському Надпоріжжі, на Волині, по Десні, в Приазов'ї. Як і раніше, значну увагу приділяв він видавничій справі: був ініціатором заснування та членом редколегій серійних випусків «Археологія», «Археологічні пам'ятки УРСР». Навіть після смерті вченого (1953) продовжували виходити його праці, що, як і багатий рукописний та документальний архів науковця, привертають постійну увагу дослідників археологічних скарбів України¹⁸.

Глибокий і всебічно обдарований вчений, подвижник наукового вивчення та охорони історико-культурної спадщини, талановитий організатор і вдумливий наставник молоді, людина високого почуття обов'язку і моральної чистоти - Михайло Якович Рудинський по праву займає чільне місце в історії радянської науки.

---

1 Шовкопляс И.Г. Михаил Яковлевич Рудинский // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского. Тезисы докладов и сообщений (26-28 марта 1987 г.). - Полтава, 1987. - С.4.

2 Архів КДБ УРСР. - Спр. 65995 ФП. - Арк.13.

3 Франко О.Е. Фонд М.Я.Рудинского в Научном архиве Института археологии АН УССР (Областная научно-практическая конференция...) - С.27.

4 Архів КДБ України. - Спр. 65995 ФП. - Арк. 11-13 зв.

5 Там же. - Арк. 11,13 зв., 14, 20 зв.

6 Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея. Воспоминания. - Полтава, 1991. - С.14-20; Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. - Полтава, 1919. - Вип.1. - С.Х., 99-101; ЦДАЖР України. - Ф.166, оп.1, спр.685. - Арк.13, 14, 19; спр. 693. - Арк. 161-161 зв.

7 Архів КДБ України. - Спр. 65995 ФП. - Арк. 14, 21-24; ДАПО. - Ф.Р-495, оп. 1, спр.1. - Арк. 213; спр. 5. - Арк. 112.

8 ДАПО. - Ф.Р.-2068, оп. 1, спр. 23. - Арк. 49,50,56,95; Ф.Р-3872, оп.1, спр. 10317 - Арк. 115-117.

9 Записки Полтавського наукового товариства при ВУАН. - Полтава, 1928. - Вип.2. - С.У-ХІ; ВР ЦНБ АН України. - Ф.Х, спр. 18702. - Арк. 2.

10 ДАПО. - Ф.Р-495, оп. 1, спр.5. - Арк. 112-114; спр.8. - Арк. 11-120; спр.П - Арк.1; спр.12. - Арк.1.

11 Архів КДБ України. - Спр. 65995 ФП. - Арк. 24.

12 ВР ЦНБ АН України. - Ф.279, спр. 809. - Арк.1; спр. 904. - Арк.16.

13 НА ІА АН України. - Ф.ВУАК, спр. 91. - Арк. 4-4 зв.

14 Ковалева И.Ф. Участие М.Я.Рудинского в организации и работах Днепровгесовской 1927-1932 гг. экспедиции // Областная научно-практическая конференция... - С.17-18.

15 Архів КДБ України. - Спр. 65995 ФП. - Арк.25.

16 Шовкопляс И.Г. Вказ.праця. - С.5.

17 Архів КДБ України. - Спр.65995 ФП. - Арк. 6-7, 15-30, 35.

18 Шовкопляс И.Г. Вказ.праця. - С.6.

О.О.НЕСТУЛЯ.